

Format de citation

Pánek, Jaroslav : recension de : Miroslav Bárta, Sedm zákonů. Jak se civilizace rodí, rostou a upadají, Brno : Jota, 2021, dans : Český časopis historický, 2021, 4, p. 906-911, <https://recensio-stag.lorax.sylab.com/r/eda2ac376b8646fbac1c2f6fa1c1e554>

český
časopis
historický

copyright

Cet article peut être téléchargé et/ou imprimé à des fins privées.
Toute autre reproduction ou représentation, intégrale ou substantielle de son contenu, doit faire l'objet d'une autorisation (§§ 44a-63a UrhG / German Copyright Act).

RECENZE

Miroslav BÁRTA

Sedm zákonů. Jak se civilizace rodí, rostou a upadají

Brno, Jota 2021, 309 s., ISBN 978-80-7565-640-7.

Česká egyptologie si získala zásluhou Františka Lexy, Zbyňka Žáby a Miroslava Vernera světové uznání a už po několik desetiletí si udržuje prominentní postavení mezi českými humanitními obory. Její institucionální základna, Český egyptologický ústav v Praze a v Káhiře, poskytuje příležitost nejen k dílčím archeologickým výzkumům, ale také ke studiu egyptské civilizace jako celku a ke komparativnímu bádání nad samotným fenoménem civilizací. Tímto směrem se vydal Miroslav Bárta, který od roku 2011 vede archeologický výzkum české koncese v Abúsíru a zároveň již řadu let vydává multidisciplinárně pojaté práce o obecné problematice civilizací. Kromě dílčích studií vyšla postupně řada kolektivních monografií, v níž se k problematice civilizací, jejich vývoje a možného kolapsu vyslovila početná skupina odborníků z různých disciplín.¹ Bártovy impulsy, poznatky a úvahy vyústily do recenzované knihy, která se programově otvírá nejen úzkému okruhu badatelů, ale i mnohem širší veřejnosti.

Promyšlená koncepce a velmi zdařilá typografická oprava zajišťují této knize přehlednost a názornou prezentaci tématu: jde především o sedm rozsáhlých kapitol, z nichž každá je věnována jednomu ze zobecňujících zákonů o vývoji civilizací; tento fundament kromě úvodu a závěru doplňuje bibliografie, poznámkový aparát a seznam fotografií (škoda jen, že chybí rejstřík osob a zeměpisných názvů, který by umožňoval snadší orientaci v citovaných autoritách a ve zvládnutém geografickém prostoru). Struktura kapitol je kompozičně daleko složitější, neboť se v nich prolíná hlavní výklad, vyvážené kombinující deskriptivně analytické a úvahové partie, s vloženými „okny“, sloužícími k bližšímu osvětlení dílčích témat, a s osobně laděnými exkursy; v nich autor zaznamenává vlastní zkušenosti z navštívených míst (zejména archeologických nalezišť) a vytváří osobitý ego-dokument, vypovídající o tom, jak původním zaměřením egyptolog pronikal k poznání dávných

1 Miroslav BÁRTA, *Příběh civilizace. Vzestup a pád stavitelů pyramid*, Praha 2016; Miroslav BÁRTA – Martin KOVÁŘ a kol., *Kolaps a regenerace: cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*, Praha 2011; TÍŽ, *Civilizace a dějiny. Historie světa pohledem dvaceti českých vědců*, Praha 2013; TÍŽ, *Lidé a dějiny. K roli osobnosti v historii a multidisciplinární perspektivě*, Praha 2017; Miroslav BÁRTA – Martin KOVÁŘ (eds.), *Jak dál? Svět, Evropa a Česká republika v době „na rozhraní“*. Rozhovor se třinácti osobnostmi české vědy, kultury a politiky, Praha 2018; TÍŽ, *Civilisations: Collapse and Regeneration. Addressing the Nature of Change and Transformation in History*, Praha 2019; Miroslav BÁRTA – Martin KOVÁŘ – Otakar FOLTÝN (eds.), *Povaha změny. Bezpečnost, rizika a stav dnešní civilizace*, Praha 2015; TÍŽ, *Na rozhraní. Krize a proměny současného světa*, Praha 2016.

i dosud živých kultur na všech pěti obydlených kontinentech. Samostatnou výkladovou linii vytvářejí rovněž analytické popisky u publikovaných fotografií, jež z velké části pořídil M. Bárta na svých cestách světem.

Jelikož to byl Miroslav Bárta, kdo v českých humanitních vědách zdůraznil velké téma civilizačního kolapsu, v očích některých povrchních pozorovatelů se stal jeho hlasatelem. I proto pokládal za nutné v úvodu knihy zdůraznit: „Nekážu kolaps. To bych ani nemohl, protože věřím ve skvělou budoucnost člověka“ (s. 19). Jeho skutečným tématem se stal vývojový potenciál, ale i zranitelnost a křehkost každé civilizace, jeho základní metodou pak srovnávací studium civilizací v dlouhých časových řadách. Se záměrem systemizovat výsledky vlastního výzkumu i světového bádání o civilizacích zformuloval sedm zákonů o vývoji civilizací a společností.

Zde je lze pro přehlednost jen velmi stručně shrnout: 1. kolaps a regenerace: trvání civilizace je časově omezené, avšak její kolaps neznamená zánik, nýbrž zásadní přeměnu; 2. skoková změna: zásadní změny neprobíhají lineárně, nýbrž ve velmi krátkém období, kdy se zcela změní způsob fungování civilizačního systému a jeho podsystémů (návaznost na teorii přerušované rovnováhy); 3. Hérakleitův zákon: silné stránky civilizace, které ji přivedly na vrchol, za vývojovým zenitem způsobí její krizi; 4. sdílené hodnoty a vize: civilizace je založena na společně sdílených hodnotách (včetně vztahu k vertikálnímu přesahu člověka), vizích a implicitním právu; 5. společenská smlouva: stabilita civilizace je podmíněna vzájemnou součinností směřodatných složek společnosti a funkčností elit; 6. energetická a technologická determinace: vzestup a komplexita civilizace musí být podloženy dostupností potřebných energetických zdrojů a přiměřenou technologickou úrovní; 7. adaptace: úspěšná civilizace se neobejde bez přizpůsobení proměnlivému přírodnímu prostředí.

V očích kritického čtenáře může narazit na odpor už sám klíčový pojem knihy, totiž *zákon*. Jinak smýšlející badatel se může vzpírat přijetí Bártových zásadních tezí jakožto obecně platného zákona ve smyslu přírodovědném či právním. I kdyby tomu tak bylo, je možné tyto „zákony“ chápat jako interpretační modely, neboť vzhledem ke komplikovanosti a variabilitě vstupních dat nelze vždy dospět k naprosto jednoznačným, pro všechny historicky specifické situace bezvýhradně platným formulacím. To ovšem není slabina, nýbrž naopak silná stránka Bártova spisu. Formulace sedmi „zákonů“ je totiž důkladně promyšleným souhrnem mezioborového poznání, zobecněním srovnatelných historických jevů a náznakem směru, jímž by se mohlo další uvažování o civilizacích ubírat. Zároveň je výzvou k aktivnímu domýšlení, jak těchto poznatků využít a jak se bránit chybám, které vedly v minulosti k extrémnímu dopadu civilizačních kolapsů.

Miroslav Bárta projevil odvahu sedm zákonů formulovat. Na dalších zainteresovaných badatelích záleží, zda je budou prověřovat a případně uplatňovat při výzkumu těch témat z historie lidstva, která jsou jim nejbližší. Jelikož se Bártovy zásadní teze vztahují na civilizaci a zároveň „společnost“, tedy určité časově a prostorově vymezené společenství, sám jsem se je pokusil aplikovat na stavovskou společnost předbělohorské doby. Přesvědčil jsem se, že v tomto porovnání platí přinejmenším zákony první (radikální proměna stavovské společnosti po totálním kolapsu v listopadu 1620), druhý (kumulace dlouhodobých problémů a konfliktů do několika málo let a nakonec zhroutení v řádu dnů a hodin), třetí

(sílu kolektivisticky vystupujících stavovských korporací vystřídal jejich nefunkčnost), čtvrtý (imperium mixtum s představami o mocensky vyváženém státu bylo vystřídáno dvěma protichůdnými státoprávními extrémy), pátý („společenská smlouva“ hierarchizované stavovské společnosti byla udržitelná v relativně stabilním mírovém stavu, ale ve válce proti mocné dynastii se zcela zhroutila) a částečně šestý (finanční zdroje vycházející primárně z rozdělení pozemkového majetku nedokázaly – zejména v ohledu vojenském a administrativním – uspokojit zároven panovníka i stavy, proto došlo k drastickému přerozdělení vlastnictví prostřednictvím ničujícího válečného konfliktu). Pouze sedmý zákon nelze v daném kontextu a v poměrně krátkém (asi stoletém) předbělohorském období ani potvrdit, ale ani vyvrátit, neboť proměny přírodního prostředí se při pádu klasické stavovské společnosti nemohly projevit jako směrodatný faktor.²

S mnohovýznamovým pojmem *civilizace*, někdy synonymně s pojmy *kultura* či *společnost*, pracuje autor poměrně volně. Při chronologickém a teritoriálním rozpětí tematiky je to pochopitelné. Pojem se ovšem vztahuje v určitých souvislostech na již vývojově uzavřené, či naopak do současnosti pokračující civilizační okruhy, nebo na lidstvo jako celek. Určité užší vymezení nabývá na důležitosti v případě takzvané *západní civilizace*. V jejím pojetí se autor odlišuje od obecného a také v historiografii převládajícího pojetí: „Podle mého názoru je v daném kontextu nejvhodnější její počátek ztotožnit s vynálezem knihtisku Johanna Gutenberga“ (s. 101), uvádí M. Bárta a od poloviny 15. století sleduje obrovský rozmach poznání, inovací a rozšiřování geografického horizontu.³ Nepochybně jde o významný civilizační mezník, ostatně při přelomu 15. a 16. století konvenčně uplatňovaný jako rozhraní středověku a raného novověku.

Zůstává však otázkou, zda lze tento akcelerovaný vzestup západoevropských mocností a jejich cestu k ovládnutí ostatních světadílů pokládat za počátek západní civilizace. K jaké civilizaci by se potom řadil středověký vývoj starého kontinentu, zejména od velkého schismatu v polovině 11. století a od vydělení kulturních, respektive civilizačních sfér západní a východní Evropy? A kam bychom zařadili země střední a středovýchodní Evropy, které se na expanzi Západu bezprostředně nepodílely, ale důsledky kulturních a politických proměn do určité míry sdílely? Dělo se to srovnatelným způsobem v řadě zemí v rozsáhlém teritoriálním pásmu mezi Baltem a Černým mořem, které leží právě na přechodu mezi západokřesťanskou a východokřesťanskou kulturou. Ostatně i M. Bárta v jiné souvislosti uvádí, že „románská a gotická architektura stojí zcela nepochybně u zrodu moderní Evropy“ (s. 141). Domnívám se proto, že – i při vědomí specifiky zrození moderní Evropy či „vzniku“ moderního světa (s. 101) – by bylo vhodné do vymezení západní civilizace a kultury zahrnout i její středověké počátky jako předstupeň novověkého rozmachu a vyvrcholení v průběhu 16.–20. století.

2 Některé stránky tohoto tématu jsem blíže naznačil ve studii *White Mountain and Black Fall of a State Ruled by the Estates*, in: *Civilisations: Collaps and Regeneration. Addressing the Nature of Change and Transformation in History*, Praha 2019, s. 437–457.

3 Své pojetí (s důrazem na zásadní proměnu v komunikačních možnostech, rozvíjejících se až do současnosti) M. BARTA již dříve osvětlil ve studii *Johannes Gutenberg (1397/1400 – 1468). Vynález knihtisku a zrození moderní Evropy*, in: *Lidé a dějiny. K roli osobnosti v historii a multidisciplinární perspektivě*, Praha 2017, s. 189–207.

Západní civilizace je však pouze jedním z prvků velké srovnávací analýzy civilizací. Miroslav Bárta ji postavil na archeologických, antropologických a historických dokladech, na znalosti velmi rozsáhlé literatury z humanitních i přírodních věd, včetně nejnovějších teorií, ale také na statistických datech podchycujících proměny civilizačních témat v moderní a nejnovější době. K podrobnějšímu výkladu vybral vedle klasických civilizací středomořských také mnohem méně známé kultury od Austrálie po Grónsko a Ameriku, aby na nich prokázal obecné rysy vzestupu a pádu, ale také mimořádně dlouhého trvání komplexních civilizací. Chronologicky, nikoli však v lineárním časovém sledu, nýbrž v problémových souvislostech, zasahuje recenzované dílo od pravěku až do bezprostřední současnosti, do chvíle, kdy v roce 2021 odevzdal knihu do tisku.

Nepřekvapí, že zvláště silnou argumentaci přináší M. Bárta u egyptské civilizace. S velkým nadhledem nastiňuje civilizační vývoj od staré říše přes zapojení Egypta do římského impéria až po christianizaci a islamizaci tohoto teritoria. Vyládá jej jako sérii kolapsů, které následovaly po rozpadu ekosystému a vyschnutí Sahary přes kolísání úrodnosti nilského údolí, jako střídání vzestupů (říší) a pádů (přechodných období), v nichž hrály rozhodující úlohu nedostatek zdrojů, ale také neproduktivní byrokratizace, nepotismus a slabost centrální moci. Ukazuje, že se v cyklu kolapsů a regenerací měnil jazyk, oficiální náboženství i duchovní a materiální kultura, ale že zůstávala stále táž populace s tímž genetickým základem. Je otázkou, které případy regenerace znamenaly kulturní vzestup, nepochybně však platí Bártova teze, že takto vznikaly evolučně zdokonalené prostředky nutné k přežití a k pokračování v čase. Teze, která je podložena propojením humanitních a přírodních věd na půdorysu egyptologie, má naprosto zásadní význam pro výklad rytmu lidských dějin.

Výklad jednotlivých zákonů stojí především na dvou pilířích – na civilizacích dlouhého trvání, zakotvených v době předdějinné a ve starověku, a (s menším zřetelem ke středověkému vývoji) na novověku a především moderní době. Miroslav Bárta má schopnost vystihnout podstatné stránky vývoje přes hranice tisíciletí, což je patrné kupříkladu ve zdůvodnění zákona energetické a technologické determinace. V nástinu měnících se hlavních energetických zdrojů ve službách lidstva od pravěku do současnosti bere netradičně v úvahu jak paliva, tak i potraviny, jež v minulosti sloužily k překonání – z hlediska většiny populace – trvale nedostatkové ekonomiky. Projevuje při tom znalecký vhled do technických a přírodovědných oborů, bez nichž nelze tuto problematiku pojmout v celistvosti.

Vědomí zjištěných nebo předpokládaných obecných rysů civilizací umožňuje autorovi překonávat hranice staletí a tisíciletí a ověřovat platnost vývojových zákonů, rozpoznaných u starověkých kultur, na civilizačním vývoji, který teprve prožíváme. Z tohoto hlediska kriticky analyzuje současnou západní civilizaci a věnuje pozornost mnoha jejím stránkám, které tu nelze ani ve zkratce uvést. Za zvláštní zmínku stojí alespoň téma tradičních a alternativních zdrojů energie, ale také odpadu a programů na jeho recyklaci. Jde o problém, který ve starších, „přirozeně recyklujících“, společnostech neexistoval. Na základě dostupných statistických údajů a jejich kombinace dospívá M. Bárta k odhalení paradoxů, které spočívají v mimořádně vysokém zisku z výroby plastů, spjaté s rosným byznysem, a v extrémně nízké účinnosti jejich recyklace.

Dalším paradoxem jsou programové deklarace Evropské unie na jedné straně a gigantický vývoz odpadu z někdejších koloniálních mocností do mimoevropských zemí a tím i masivní

znečišťování životního prostředí v globálním měřítku na straně druhé. A konečně za třetí paradox lze označit rozpor mezi tím, že „globální produkce CO₂ a globální oteplování dokáží zažehnout bláznovství davu“ (s. 228), a nedostatečným zájmem o kontaminaci světových moří a oceánů plastem. Bárta tu otvírá otázku po zdrojích a smyslu převládající propagandy, která je vedena zájmem o optimalizaci zisku a zaměřuje se pouze na některé stránky hrozící ekologické katastrofy, zatímco jiné zlehčuje nebo zastírá.

Ovšem problémů, které vykazují civilizace vzdálené celá tisíciletí i naše současnost, nachází M. Bárta dlouhou řadu. Jeho interpretace navazuje na dlouholetý archeologický a historický výzkum, ale zároveň je reakcí na zcela aktuální situaci. I proto jeho výsledky vzbudily pozornost na druhé straně Atlantiku a umožnily mu ověřit platnost podstatných tezí během několika uplynulých let v přednáškách a diskusích na vysoce prestižních vědeckých institucích v USA (Harvard University v Cambridge, Mass., Potomac Institute ve Washingtonu a American School of Oriental Research v Denveru), což uvedlo Bártovu civilizační teorii do euroamerického kontextu.

Recenzovaná kniha se však obrací – už z jazykových důvodů – především do českého prostředí. Bere na vědomí rozporuplný evropský vývoj od devadesátých let 20. století do současnosti a bezprostředně reaguje na radikální rozštěpení západní společnosti, nejnověji v důsledku rozdílného přístupu ke covidové pandemii a k možnostem jejího zvládnutí. V ní naléhavě vystupuje do popředí problém koherence společnosti a její schopnosti dospívat k vědeckému poznání a následně k řešení problémů racionálním způsobem. Vyhledky západní civilizace podává M. Bárta v rozpětí mezi hlubokým pesimismem a optimističtějšími vyhlídkami. Černý scénář vyplývá z jeho srovnání USA, kde shledává prostor pro volné uplatnění invence a podnikavosti, ale také rozsáhlé filantropie a pocitu zodpovědnosti za obecné společenské zájmy, s byrokraticky spoutanou Evropou: „V Evropě vše glajchšaltujeme záplavou zákonů a norem, které nakonec vyrobí „euroobčana“ a světlé zítřky. A také nás přesně v duchu Hérakleitova zákona nakonec zahubí“ (s. 182).

Silná kritika směřuje také do domácího prostředí. Při diagnóze nedostatků českého vývoje se zvláště zaměřuje na *leadership* (tento technický termín používá vzhledem ke kontaminaci slova „vůdcovství“ hitlerismem). V duchu zákona sdílených hodnot a vizí, či zákona společenské smlouvy konstatuje selhání politických a namnoze intelektuálních elit a neúspěšnost při vytváření silné a odolné občanské společnosti.

Svou analýzu konkretizuje na přístupu k předluženosti vysokého podílu obyvatelstva, respektive k následnému exekučnímu řízení, a zvláště k málo úspěšnému zvládnutí koronavirové pandemie. Bárta chápe tuto událost z let 2020–2021 jako odraz špatné koordinace politiků se skutečnými odborníky a nedostatku osobní odpovědnosti nositelů moci za řádné vykonávání svěřených úřadů. Důsledky shledává v hlubokém propadu legitimacy a přirozené autority českých politiků, což představuje v autorově pojetí – v duchu narušeného zákona společenské smlouvy – velmi vážnou hrozbu. Tato partie, napsaná v roce 2021 uprostřed probíhajícího děje, je velmi působivá, ale svým rozsahem se jeví oproti jiným oddílům poněkud naddimenzovaná a při dalším vydání knihy by mohla být napsána s větším nadhledem nad nejpodstatnějšími stránkami této globální pohromy i se specifickým dopadem na české země.

Kritika, zdánlivě vzdálená ponoru do hlubší minulosti, není samoúčelná. Je nesena obavami o budoucnost západní civilizace a vyplývá z konstatování její malé připravenosti vyrovnat se s příštím kolapsem bez nadměrně velkých ztrát. Miroslav Bárta, který v rámci českých humanitních věd i ve veřejnosti zdůraznil naléhavost problému kolapsu, rozhodně není hlasatelem „konce světa“. Ve skutečnosti jeho vize je překvapivě nadějná: kultury, společnosti a civilizace (včetně té západní) nezanikají, ale po určité době se zásadně transformují, regenerují do nové podoby; navíc současná západní civilizace má tolik poznatků jako žádná předchozí, že disponuje diametrálně odlišným potenciálem a může být schopna drtivému kolapsu předejít. „Uspějeme ale jen tehdy, pokud si vezmeme lekce z naší minulosti, z myšlení, chyb i úspěchů našich předků a z chování planety... Abychom to zvládli, budeme muset dokázat změnit od základu své myšlení a priority. Naším největším nepřitelem jsme my sami“ (s. 281).

Bártova kniha se vyznačuje důrazným morálním apelem. Přístup, kterému se většina historiků v zájmu „objektivního“ vyznění důsledně vyhýbá, má ovšem v této knize zásadní význam. Oscilace mezi prožitými a doloženými zkušenostmi minulých generací jsou totiž neustále konfrontovány se současností a s krizovými jevy, o nichž přemýšlející současník zpravidla ví nebo o nich něco tuší, ale obvykle jim nevěnuje hlubší srovnávací pozornost v diachronním smyslu. Komparace zvláště silně vyznívá ve výkladu o *leadershipu*, o způsobu, jakým představitelé ekonomické a politické moci přistupují ke své odpovědnosti za celou společnost a konečně i k vlastní cti. Vybrané příklady (postup londýnského magistrátu za morové epidemie a velkého požáru roku 1665, chování milionářů Benjamina Guggengeima a Jakoba Astora na Titaniku v dubnu 1912 a vedení záchranného boje Britů Winstonem Churchillem za druhé světové války) nastavují zrcadlo současným magnátům. V Bártově podání dokládají, že ztráta nadosobní zodpovědnosti a etické naléhavosti není nutným osudem západní civilizace, ale ani současné historiografie.

Ve třicátých letech 20. století podával Josef Šusta ve svých úvodních statích k jednotlivým svazkům *Dějin lidstva*⁴ nástin všeho podstatného, co by měl znát a pochopit vzdělaný čtenář, který se snaží zorientovat ve vývoji západní civilizace. O necelé století později přichází Miroslav Bárta s dílem rozsahově menším (jak to ostatně odpovídá čtenářskému potenciálu naší doby), ale srovnatelně důležitým. Jeho interpretace už není pojata tak, aby plošně pokryla celé dějiny, ale klade důraz na ty problémy, které jsou v dilematech naší doby nejcitlivější a patrně i osudově nejzávažnější. Činí tak způsobem, který je podnětný pro odborníky přes hranice oborů, a zároveň přístupný široké kulturní veřejnosti. Knihu Miroslava Bárty by měli pečlivě studovat historici, kteří přemýšlejí o smyslu své práce; měli by ji pozorně číst také učitelé dějepisu, kteří hledají cesty, jak neformálně, zato však účinně pojmout angažovanou i zasvěcenou výuku dějin a snad i výchovu budoucích občanů.

Jaroslav Pánek

4 Josef ŠUSTA, *Dějiny lidstva od pravěku k dnešku*, I–VI, Praha 1936–1942; TÝŽ, *Úvahy o všeobecných dějinách a dějepiscectví. Velké milníky*, Praha 1999.